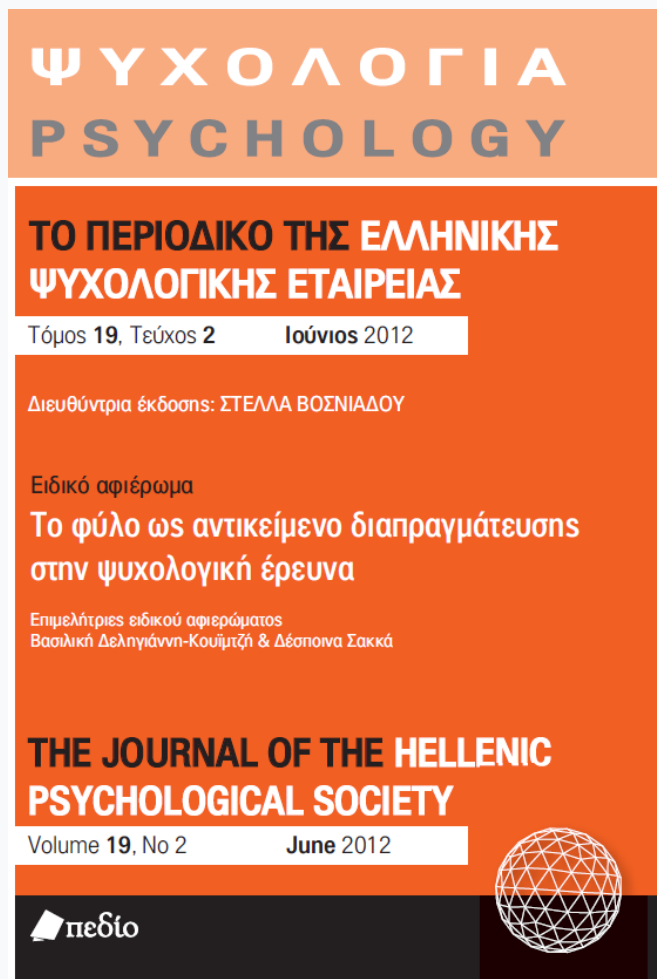


Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 19, No 2 (2012)



Positions of women with problems of drug abuse

Μαρία Παπαθανασίου, Γρηγόρης Ποταμιανός, Μίκα Χαρίτου - Φατούρου

doi: [10.12681/psy_hps.23614](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23614)

Copyright © 2020, Μαρία Παπαθανασίου, Γρηγόρης Ποταμιανός, Μίκα Χαρίτου - Φατούρου



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Παπαθανασίου Μ., Ποταμιανός Γ., & Χαρίτου - Φατούρου Μ. (2020). Positions of women with problems of drug abuse. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 19(2), 160–174.
https://doi.org/10.12681/psy_hps.23614

Η θέση των χρηστριών ουσιών και εξαρτημένων γυναικών στο πεδίο των ουσιοεξαρτήσεων

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ¹

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ²

ΜΙΚΑ ΧΑΡΙΤΟΥ-ΦΑΤΟΥΡΟΥ³

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο άρθρο αυτό διερευνάται η θέση των χρηστριών ουσιών και εξαρτημένων γυναικών στο πεδίο των ουσιοεξαρτήσεων. Στόχος της έρευνας μας είναι να μελετήσουμε, με δεδομένα από τη βιβλιογραφία χωρών του δυτικού κόσμου και την Ελλάδα, τον ισχυρισμό κριτικών φεμινιστικών και μετανεωτερικών ερευνητριών ότι η εξάρτηση από ουσίες προσδιορίστηκε ιστορικά ως ένα ζήτημα που αφορούσε κυρίως τους άνδρες. Γενικά, από την επισκόπηση φαίνεται ότι το ζήτημα της εμπειρίας των γυναικών με ουσίες αποσιωπήθηκε και διαστρεβλώθηκε τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς. Εν κατακλείδι, υποστηρίζουμε ότι, παρά τις προόδους που έχουν γίνει στο πεδίο της έρευνας, η παλαιότερη θέση της Ettorre (1992), ότι η έρευνα στο χώρο των εξαρτήσεων «συγκαλύπτει» τη σημαντικότητα της χρήσης ουσιών στις γυναίκες ως κοινωνική ομάδα και ίσως σκόπιμα να την «υπονομεύει», παραμένει επίκαιρη.

Λέξεις κλειδιά: Γυναίκες, Ναρκωτικά, Κατάχρηση ουσιών, Θέση γυναικών.

1. Εισαγωγή

Η χρήση ουσιών στον ενήλικο πληθυσμό ανάμεσα στα δύο φύλα διαφοροποιείται (γνωστό ως «χάσμα ανάμεσα στα φύλα»). Συγκεκριμένα, ο αριθμός των ανδρών που κάνουν χρήση ναρκωτικών είναι μεγαλύτερος από αυτόν των γυναικών

(π.χ. Substance Abuse and Mental Health Services Administration [SAMHSA], 2007. Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας, 2005). Για την Ελλάδα, το υψηλότερο ποσοστό χρήσης παράνομων ουσιών παρουσιάζεται στους άνδρες (13,3%, έναντι 3,9% των γυναικών) και στις ηλικιακές ομάδες 25-35 ετών (12,4%) και

1. Διεύθυνση: Διδάκτωρ Ψυχολογίας, Κασσάνδρου 139, 546 34 Θεσσαλονίκη. E-mail: mika@psy.auth.gr

2. Διεύθυνση: Καθηγητής, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Λ. Συγγρού 136, 176 71 Αθήνα. E-mail: gpotam@gmail.com

3. Διεύθυνση: Ομότιμη Καθηγήτρια Ψυχολογίας, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 541 24 Θεσσαλονίκη. E-mail: mikahar@otenet.gr

18-24 ετών (12%) (Kokkevi, Fotiou, & Richardson, 2007). Ωστόσο τα νεότερα δεδομένα στις ΗΠΑ δείχνουν ότι, αν και στον ενήλικο πληθυσμό διατηρείται το χάσμα ανάμεσα στα δυο φύλα, το χάσμα συγκλίνει ή εξαλείφεται στους έφηβους και τις έφηβες. Μάλιστα οι μεταβολές παρατηρούνται όχι στην ομάδα των αγοριών, αλλά των κοριτσιών, υποδηλώνοντας ότι ίσως η χρήση εξαπλώνεται με ραγδαίους ρυθμούς στις νεαρές έφηβες, οι οποίες φαίνεται να αλλάζουν και να υιοθετούν «ανδροπρεπείς» συμπεριφορές (π.χ. Measham, 2002). Επιπλέον, η τάση αυτή δείχνει να επιβεβαιώνει την «υπόθεση της σύγκλισης» (Money & Gilbert, 1999) και να οδηγεί στην αποδυνάμωση του ισχυρισμού ότι οι γυναίκες είναι πιο «προφυλαγμένες» από τους άνδρες στο ζήτημα της χρήσης ουσιών για διάφορους λόγους, ένας από τους οποίους είναι η κοινωνικοποίησή τους (Collins, 2002).

Στις ΗΠΑ υπολογίζεται ότι 7,4 εκατομμύρια γυναίκες ηλικίας 18 ετών και πάνω, κυρίως με χαμηλό οικογενειακό εισόδημα, χρειάζονται θεραπεία για την κατάχρηση ουσιών. Ωστόσο, μόνο το 11,2% (822.000) παρακολουθεί ένα θεραπευτικό πρόγραμμα (Substance Abuse and Mental Health Services Administration [SAMHSA], Office of Applied Studies, October, 4, 2007). Για την Ευρώπη, η αναλογία ανδρών-γυναικών που αναζητά για πρώτη φορά θεραπεία απεξάρτησης από τα οπιούχα ως κύρια ουσία είναι 2,8 άνδρες για κάθε 1 γυναίκα. Πρόκειται ωστόσο για μια αναλογία που διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα, με τους δείκτες να κυμαίνονται από 5:1 έως 2:1 (European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction [EMCDDA], 2006). Για την Ελλάδα, η πλειοψηφία των χρηστών που απευθύνονται για βοήθεια στο δίκτυο του «Δείκτη Αίτησης Θεραπείας» (ΔΑ) είναι άνδρες (84,5%) (ΕΚΤΕΠΝ, 2007).

Τα παραπάνω επιδημιολογικά στοιχεία σκιαγραφούν (και δεν απεικονίζουν) κατ' αρχήν τις έμφυλες συνιστώσες στο πεδίο της ουσιοεξάρτησης και την έκταση του ζητήματος της χρήσης και της θεραπείας στις γυναίκες (βλ. Collins, 2002). Η

διαπίστωση του χάσματος δεν σημαίνει όμως ότι οι γυναίκες δεν πλήττονται από τη χρήση ουσιών, ή ότι απορρίπτεται η υπόθεση των «προφυλακτικών παραγόντων» (βλ. Collins, 2002) για τις γυναίκες. Τα στοιχεία αυτά δεν αποτυπώνουν την εμπειρία των γυναικών με τις ουσίες. Στις φεμινιστικές έρευνες αποτελεί κοινό τόπο ότι στο πεδίο των ουσιοεξαρτήσεων οι γυναίκες αποτελούν μια ομάδα περιθωριοποιημένη, παραμελημένη και ενοχοποιημένη.

Με βάση τα παραπάνω, ο κύριος στόχος αυτού του άρθρου, το οποίο είναι μέρος της διδακτορικής διατριβής της πρώτης από τους συγγραφείς, είναι να προσδιορίσει τις έμφυλες συνιστώσες στο πεδίο της ουσιοεξάρτησης, ανιχνεύοντας ιστορικά τη θέση των γυναικών χρηστών ουσιών και εξαρτημένων γυναικών. Για τη διερεύνηση αυτή εστιαστήκαμε σε μια βιβλιογραφική επισκόπηση των ερευνών από το δυτικοευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο.

Επιπλέον, η ιστορική ανίχνευση της θέσης των γυναικών χρηστών ουσιών στην ερευνητική βιβλιογραφία εξυπηρετεί ένα διττό σκοπό. Από τη μια πλευρά «φωτίζει» τις έμφυλες διαστάσεις της ουσιοεξάρτησης, καθώς προσδιορίζει τη γυναικεία εμπειρία και τις κυρίαρχες «βεβαιότητες». Από την άλλη «φωτίζει» το κοινωνικό, επιστημονικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κατασκευάζεται η γυναικεία ουσιοεξάρτηση, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα να αμφισβητηθεί το πλαίσιο αυτό και να θεθούν τα θεμέλια για μια αλλαγή (π.χ. Φουκώ, 1987/1983. Gergen, 1985). Με τους όρους του Peele (2000), ο τρόπος θεώρησης και προσέγγισης των εξαρτήσεων επηρεάζει τους τρόπους με τους οποίους αυτές γίνονται κατανοητές.

2. Ιστορική ανασκόπηση στο δυτικό κόσμο

Μεθοδολογικά για τον εντοπισμό των ερευνών χρησιμοποιήσαμε τη βάση δεδομένων PsycARTICLES⁴ (Ovid, & Psycarticles, και OvidSP).

4. Βάση ηλεκτρονικών περιοδικών που καλύπτει θέματα ψυχολογίας και ψυχιατρικής. Περιλαμβάνει 56 τίτλους επιστημονικών περιοδικών πλήρους κειμένου που εκδίδει κυρίως η American Psychological Association και άλλες παρεμφερείς ενώσεις ή εταιρείες.

Στη βάση ορίσαμε ως περίοδο αναζήτησης τα έτη από 1900 έως 1980, και χρησιμοποιήσαμε τις εξής λέξεις κλειδιά: “drug addiction and sex”, “drug addiction and gender”, “drug addiction and women” “drug dependence and women”, “women’s addiction”. Στην αναζήτηση αυτή εντοπίσαμε 119 συνολικά έρευνες. Από αυτές απορρίψαμε όσες διεξήχθησαν με έφηβους, παιδιά ή ζώα, αφορούσαν το αλκοόλ, αφορούσαν βιβλία, επισκοπήσεις βιβλιογραφίας, ήταν θεωρητικά κείμενα, και μελετήσαμε μόνο τα ερευνητικά άρθρα. Συνολικά, με βάση τα παραπάνω κριτήρια, βρέθηκαν 31 άρθρα (βλ. Πίνακα 1), από τα οποία στην ενότητα «υποκείμενα» μόνο τα 11 είχαν συμπεριλάβει γυναίκες στον πληθυσμό της έρευνας και ένα μόνο αφορούσε αποκλειστικά τις γυναίκες (Hall, 1938).

Το άρθρο της Hall (1938) αφορούσε αποκλειστικά τις γυναίκες και περιγράφει το προφίλ γυναικών με προβλήματα ουσιοεξάρτησης, έγκλειστων στο δημόσιο αναμορφωτήριο γυναικών στο Illinois (State Reformatory for Women in Illinois). Στο άρθρο οι γυναίκες χρήστριες παρουσιάζονται ως περιθωριακές μορφές, ηθικά και κοινωνικά αποκλίνουσες. Ο εθισμός τους θεωρήθηκε απόρροια των σχέσεών τους με τους άνδρες συζύγους, φίλους (22 γυναίκες αναφέρθηκαν σ’ αυτούς) ή γιατρούς (13 γυναίκες αναφέρθηκαν σ’ αυτή την ομάδα). Οι γυναίκες, χρήστριες μορφίνης και άλλων ουσιών, είχαν προσαχθεί εκεί για παραβιάσεις του νόμου περί ναρκωτικών (29) ή και για παραβάσεις όπως η πορνεία ή κλοπές (8). Γενικά, παρουσιάζονταν ως σεξουαλικά και οικογενειακά ασταθή άτομα, με ποινικό ιστορικό, επιβαρυσμένη ψυχική και σωματική υγεία, παρόλο που εκπαιδευτικά ή επαγγελματικά το επίπεδό τους ήταν υψηλότερο από τον υπόλοιπο πληθυσμό του αναμορφωτηρίου, η δε κοινωνικοοικονομική τους προέλευση ήταν από τη μεσαία ή κατώτατη τάξη.

Ανάμεσα στα 31 άρθρα τα οποία επεξεργαστήκαμε μετά την εφαρμογή των κριτηρίων αποκλεισμού είναι και αυτό των Penk, Woodward, Robinowitz και Parr (1980), οι οποίοι στη μεθοδολογία τους αναφέρουν χαρακτηριστικά: «τα υποκείμενα της παρούσας έρευνας περιορίζονται σε λευκούς, άνδρες, βετεράνους...» (σελ. 300). Επι-

πλέον, οι Nathan και Lansky (1978), στο άρθρο τους για τα μεθοδολογικά προβλήματα στην έρευνα για τις εξαρτήσεις, περιγράφουν το ζήτημα ως ανδρική υπόθεση κοινωνικά αποκλινόντων περιθωριακών, λούμπεν ανδρών και εγκληματιών, δηλώνοντας σχετικά ότι η πλειονότητα των υποκειμένων στην έρευνα για τη θεραπεία του αλκοολισμού και των ναρκωτικών αφορά άνδρες, εργάτες ή άτομα προερχόμενα από ερειπωμένες περιοχές, αλκοολικούς ή ναρκομανείς που κατοικούν σε γκέτο. Πουθενά στο άρθρο τους δεν αναφέρονται στις γυναίκες ως μια κοινωνική ομάδα που σχετίζεται με τις εξαρτήσεις. Απεναντίας, στο άρθρο υποδηλώνεται ότι η αξιοποίηση γυναικών μεσαίας τάξης στο δείγμα θα μειώσει την οικολογική αξιοπιστία των ερευνών και των συμπερασμάτων, καθώς η ομάδα αυτή δεν είναι αντιπροσωπευτική του πληθυσμού των εξαρτημένων αλλά αναλογική!

Τέλος, στο άρθρο των Scignar, Alderette, Marr, Bloom και Mehl (1970) παρατίθεται η έκθεση του προέδρου της Επιτροπής για την τήρηση του Νόμου και τη δικαστική επιμέλεια (President’s Commission on Law Enforcement and Administration of Justice), στην οποία ο/η ναρκομανής περιγράφεται ως «...ένας άνδρας (ή άνθρωπος [man]), 21 μέχρι 30 ετών, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, χωρίς εργασιακά προσόντα, και μέλος ομάδας μειονοτήτων, όπως Νέγρων, Μεξικανοαμερικανών ή Πορτορικανών».

Ο Kandall (1996) στο βιβλίο του *Substance and Shadow*, στο οποίο καταγράφει την ιστορία της γυναικείας χρήσης ουσιών και της θεραπείας στις ΗΠΑ, υποστηρίζει ότι στη διάρκεια του 1800 η πλειονότητα των εξαρτημένων από το όπιο και τη μορφίνη ήταν γυναίκες. Όπως και στο άρθρο της Hall που αναφέρθηκε παραπάνω, η εξάρτηση των γυναικών από τις ψυχοτρόπες ουσίες χαρακτηρίζεται ως ιατρογενής, επειδή οφειλόταν στις συνταγογραφήσεις των γιατρών. Το λάβδανο, λόγω χάρη (το οποίο είναι παράγωγο του οπίου που διαλύεται στο αλκοόλ), συνταγογραφείτο προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι πόνοι, με την προτροπή προς τις γυναίκες να το λαμβάνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα (Aldrich, 1994. Kandall, 1996).

Πίνακας 1

Εντοπισμένες έρευνες από τη βάση δεδομένων PsycArticles για τη χρονική περίοδο 1900-1980

Ερευνητές	Έτος	Άνδρες ⁵	Γυναίκες
1. Penk, W. E., Woodward, W. A., Robinowitz, R., & Parr, W. C.	1980	254	
2. Penk, W. E., & Robinowitz, R.	1980	40	
3. Mclellan, A Th., Luborsky, L., Woody, G. E., & O'Brien, C. P.	1980	524	
4. Westermeyer, J.	1979	90%	
5. Trevithick, L., & Hosch, H. M.	1978	48	17
6. Westermeyer, J., & Bourne, P.	1978	48	3
7. Schneider, R. J., Kojak, G., & Ressedorf, H.	1977	3 ομάδες	
8. Westermeyer, J., Peng, G.	1977	50	1
9. Westermeyer, J., & Peng, G.	1977	392	46
10. Platt, J. J.	1975		
11. Fields, F. R., & Fullerton, J. R.	1975	75	
12. Snowden, L., & Cotler, S.	1974	17	8
13. De Leon, G., & Wexler, H. K.	1973	31	
14. Wiener, J. M., & Egan, J. H.	1973	77	23
15. Mcdermott, R.	1971	20	
16. Gendreau, P., & Gendreau, L. P	1970	133	
17. Haertzen, C. A., & Hooks, N. T.	1969	15	
18. Cherubin, C. E., Schaefer, R. A., Rosenthal, W. S., McGinn, T., Forte, F., Purcell, R., & Walmsley, P.	1976	260	32
19. Seeff, L B, Zimmerman, H. J., Wright, E. C., Schiff, E. R., Kiernan, T., Leevy, C. M., Tamburro, C. H., & Ishak, K. G.	1975	99,4 %	
20. Graham, D. Y., Reul, G. J., Martin, R., Morton, J., & Kennedy, J. H.	1973	8	5
21. Clark, M. O., & Lewis, J. F.,	1973	48	14
22. Fink, M., Freedman, A. M., Zaks, A. M., & Resnick, R. B.	1971	26	
23. Simon, W., & Lumry, G. K.	1970	36	
24. Kraft, T. M. B.	1970	2	
25. Jones, A.	1967		1
26. Vaillant, G. E.	1966	171	
27. Monroe, J. J., & Alexander, W. A.	1961	100	
28. Crikelair, G. F.	1957	3	
29. Partington, J. E.	1940	156	
30. Thornton, G. R., Holck, H. G. O., & Smith, E. L.	1939	2	1
31. Hall, M. E.	1938		37

5. Τα στοιχεία που παρατίθενται στις 2 στήλες (με τίτλο «Άνδρες», «Γυναίκες») αναγράφονται όπως ακριβώς περιγράφονται στις εργασίες γι' αυτό και παρατηρείται αυτή η ανομοιογένεια στην παρουσίαση των στοιχείων.

H Aldrich (1994) παραθέτει ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα, γραμμένο το 1879, από τον Dr. Gaillard Thomas, πρόεδρο της Αμερικανικής Γυναικολογικής Εταιρείας (American Gynecological Society), ο οποίος προέτρεπε τους συναδέλφους του να συνταγογραφούν όπιο: «...για την ανακούφιση των γυναικών από τους πόνους, η θεραπεία συνοψίζεται σε μια λέξη όπιο». Και συνέχιζε: «μπορείς να τις εκπαιδεύσεις να παίρνουν όπιο...». Τα βαρβιτουρικά ήταν ουσίες που καταλάωναν οι γυναίκες στη δεκαετία του 1950 με συνταγή γιατρού (Abadinsky, 1997), ενώ οι χρήσεις άλλων παράνομων ουσιών αυξήθηκαν από το 1960 και 1970, και η χρήση κοκαΐνης διαδόθηκε κατά τη δεκαετία του 1980. Αυτή η σύντομη ανασκόπηση δείχνει ότι οι γυναίκες «γνώριζαν» τα ναρκωτικά κυρίως μέσα από την επικοινωνία τους με άνδρες, δηλαδή από εξαρτημένους συντρόφους, διακινητές ή γιατρούς (στην Αγγλική, η ρήση είναι γνωστή ως “the three D’s” [doctors, dealers, darlings]) (Ettorre, 1992. Straussner, & Attia, 2002).

H Οδηγία Harrison (Harrison Act), το 1914, περιόρισε σημαντικά τη χρήση ναρκωτικών ουσιών από τις γυναίκες, αν και πληροφορίες δείχνουν ότι οι γυναίκες τις δεκαετίες του '20 και του '30 αποτελούσαν το 30% του πληθυσμού των εξαρτημένων που απευθυνόταν στις «Κλινικές Διατήρησης» (Drug Maintenance Clinics), οι οποίες ευημερούσαν εκείνη την εποχή (Straussner, & Attia, 2002).

Σχετικά με τη θεραπευτική αντιμετώπιση των εξαρτήσεων, το πρώτο δημόσιο νοσοκομείο αποκλειστικά για ναρκομανείς ιδρύθηκε το 1935 στο Lexington του Kentucky και αρχικά δεχόταν μόνο άνδρες (Scrignar, Alderette, Marr, Bloom, & Mehl, 1970). Οι εισαγωγές γυναικών άρχισαν το 1941 (Kandall, 1996). Μέχρι το 1955, το 40% των γυναικών στις δημόσιες δομές των ΗΠΑ ήταν γυναίκες, και μάλιστα νοσοκόμες (Kandall, 1996). Οι γυναίκες δεν συμπεριλήφθηκαν στις πρώτες δοκιμές προγραμμάτων μεθαδόνης (Dole, & Nyswander, 1965, αναφ. στο Straussner, & Attia, 2002), ωστόσο ο ολοένα αυξανόμενος αριθμός των γυναικών που ήταν εξαρτημένες συντέλεσε στην παροχή προγραμμάτων μεθαδόνης και στο γυναικείο πληθυσμό. Η θεραπευτική κοινότητα Synanon, που

ιδρύθηκε από τον Ch. Dederich, το 1958 ήταν ανοιχτή προς τις γυναίκες. Το περιβάλλον της όμως ήταν ιδιαίτερο σεξιστικό, καθώς τους απαγόρευε να μείνουν έγκυες ή καθοδηγούσε τα ζευγάρια να αλλάζουν συντρόφους (Whitsett, & Kent, 2003). Το Daytop ξεκίνησε το 1963 με 22 άνδρες και ένα χρόνο αργότερα δέχτηκε γυναίκες (Σούγκαρμαν, & Ζαφειρίδης, 1990). Αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι τόσο τα προγράμματα μεθαδόνης όσο και οι θεραπευτικές κοινότητες ήταν ανδροκρατικές δομές, όπου οι γυναίκες συχνά αντιμετώπιζαν σεξιστικές διακρίσεις και σεξουαλικές παρενοχλήσεις (Kandall, 1996).

Τα κινήματα αυτοβοήθειας για γυναίκες εμφανίστηκαν περίπου το ίδιο χρονικό διάστημα με αυτά που οργανώθηκαν για τους άνδρες και οι πληροφορίες αφορούν κυρίως το αλκοόλ. Η πρώτη οργανωμένη προσπάθεια αφορά το πρόγραμμα για τις αλκοολικές γυναίκες, γνωστό ως Martha Washington Society (1841), το οποίο ιδρύθηκε ως συναφές με το ανδρικό πρόγραμμα Washingtonian Total Abstinence Society, που εμφανίστηκε το 1840. Η πρώτη γυναίκα αλκοολική που παρέμενε νηφάλια μέσω των Alcoholics Anonymous (AA) ήταν η Marty Mann, η οποία οργανώθηκε στους AA το 1937, δυο χρόνια μετά την ίδρυση της συγκεκριμένης οργάνωσης, που αρχικά απευθυνόταν μόνο σε άνδρες (Berenson, 1991. Straussner, & Attia, 2002). Η Marty Mann πρωταγωνίστησε επίσης, συνεργαζόμενη με τον E. M. Jellinek, στον επαναπροσδιορισμό του αλκοολισμού ως ασθένειας και στον ορισμό του ως δημόσιου προβλήματος υγείας, και δημιούργησε δομές όπως το Τμήμα Σπουδών για το Αλκοόλ στο Yale (Yale School of Alcohol Studies) και το Εθνικό Ινστιτούτο για τον Αλκοολισμό των ΗΠΑ (National Council on Alcoholism), το σημερινό Εθνικό Ινστιτούτο για τον Αλκοολισμό και την Εξάρτηση από τα ναρκωτικά (National Council on Alcoholism and Drug Dependence [NCADD]) (Brown, 1998).

Ωστόσο το κίνημα αυτοβοήθειας αποκλειστικά για γυναίκες δεν έχει ευδοκιμήσει σε καμία χώρα, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε. Το κίνημα της Jean Kirkpatrick με τίτλο Women for Sobriety αναπτύχθηκε κατά τις δεκαετίες του '70 και '80,

λίγες όμως ομάδες παραμένουν εν ενεργεία στη δεκαετία του '90 (Straussner, & Attia, 2002). Όπως ισχυρίζονται οι ερευνήτριες, η ιστορία των κινήματων αυτοβοήθειας δείχνει ότι αυτά δημιουργήθηκαν σε άμεση συνάρτηση με τα κινήματα των ανδρών, ενώ τα αποκλειστικά προγράμματα για γυναίκες δεν αναπτύχθηκαν περαιτέρω και είχαν περιορισμένη διάρκεια. Σύμφωνα με τις ίδιες, τα κατάλληλα θεραπευτικά προγράμματα απευθύνονται δυστυχώς σε μια μικρή μερίδα γυναικών συγκριτικά με τους άνδρες, ενώ λίγες είναι οι μονάδες που παρέχουν εξειδικευμένη φροντίδα και έχουν ειδικευμένο κλινικό προσωπικό που μπορεί να διαχειριστεί τα σύνθετα προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στη διάγνωση και τη θεραπεία τους (π.χ. βία, συννοσηρότητα).

Στον 20ό αιώνα, το ζήτημα της εξάρτησης και κατάχρησης ουσιών από τις γυναίκες «φωτίστηκε» από το γυναικείο κίνημα στη δεκαετία του '60, το οποίο έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα ζητήματα υγείας των γυναικών (π.χ. Ettorre, 1992), και τη διάγνωση του συνδρόμου εμβρυϊκού αλκοολισμού (fetal alcohol syndrome). Οι εξελίξεις αυτές έστρεψαν το ενδιαφέρον των επιστημόνων στις γυναίκες, στις διαφορές φύλου και στο ρόλο που αυτές οι διαφορές μπορούν να διαδραματίσουν σε ζητήματα διάγνωσης και θεραπείας των χρηστών (Wilsnack, & Wilsnack, 1998). Κατά την προηγούμενη δεκαετία, το ενδιαφέρον αυτό συνεχίστηκε όταν το Εθνικό Ινστιτούτο για την Κατάχρηση Ουσιών (National Institute on Drug Abuse [NIDA]) των ΗΠΑ και πάμπολλοι άλλοι οργανισμοί έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην έρευνα των διαφορών φύλου σε θέματα χρήσης και κατάχρησης ουσιών (Velasquez, & Stotts, 2003). Σήμερα παρόμοιο ενδιαφέρον έχει εκδηλωθεί και από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Ορισμένες χώρες αναγνώρισαν την αναγκαιότητα των προσεγγίσεων πρόληψης με βάση το φύλο, ενώ όλο και πιο συχνά σε ολόκληρη την Ευρώπη θεσπίζονται μονάδες που απευθύνονται στις ειδικές ανάγκες θεραπείας των γυναικών, όπως μητρότητα, σεξουαλική βία, βία κατά των γυναικών και πορνεία.

Η σύντομη αυτή ιστορική ανασκόπηση των ερευνών και των πρακτικών σε χώρες του δυτικού κόσμου, όπως η Αμερική και η Βρετανία, επιβε-

βαιώνει τον ισχυρισμό (βλ. Ettorre, 1992) ότι η εξάρτηση από ψυχοτρόπες ουσίες θεωρήθηκε κατ' εξοχήν ανδρική υπόθεση, διότι στις ερευνητικές εργασίες και στα θεραπευτικά προγράμματα γίνεται λόγος κυρίως για τους άνδρες. Η Greenfield (2002) δηλώνει χαρακτηριστικά ότι οι έρευνες για την εξάρτηση από το αλκοόλ και τις άλλες ουσίες έχουν βασιστεί σε δείγματα ανδρών και τα ευρήματά τους έχουν γενικευτεί και στις γυναίκες χρήστριες ουσιών. Ο επιστημονικός-ερευνητικός και, συνεπώς, δημόσιος λόγος για τις γυναίκες που αντιμετώπιζαν προβλήματα εξάρτησης από ψυχοτρόπες ουσίες συμπεριλάμβανε ελάχιστες αναφορές στο γυναικείο φύλο, ακόμη και σε περιόδους όπου η εξάρτηση από ψυχοτρόπες ουσίες ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στις γυναίκες. Η εξάρτηση των γυναικών παρουσιάζονταν ως ιατρογενής, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σύναψη σχέσεων των γυναικών με τους άνδρες, ενώ οι γυναίκες παρουσιάζονταν κυρίως ως ηθικά, κοινωνικά και σεξουαλικά αποκλίνουσες και αναξιόπιστες.

Συνοψίζοντας, οι πρώτες θεραπευτικές προσπάθειες επικεντρώνονταν στην ανάπτυξη υπηρεσιών για τους άνδρες. Οι γυναίκες εντάχθηκαν σ' αυτές αργότερα, ενώ η κουλτούρα σε πολλά από τα μικτά προγράμματα στην αρχή ήταν σεξιστική. Αν και το κίνημα αυτοβοήθειας με γυναίκες δεν ευδοκίμησε, σημαντικές γυναικείες μορφές έπαιξαν ρόλο στην προώθηση της ουσιοεξάρτησης ως ζητήματος υγείας. Σήμερα οι θεραπευτικές και ερευνητικές προσπάθειες για το ζήτημα της εξάρτησης των γυναικών από ουσίες εστιάζονται κυρίως στην παροχή υπηρεσιών και στη διερεύνηση των προβλημάτων εγκυμοσύνης, μητρότητας και υγείας των παιδιών με τα οποία συνδέεται η χρήση ουσιών, καθώς και στις διαφορές φύλου. Το ενδιαφέρον για τις γυναίκες τις ίδιες ως κοινωνική ομάδα είναι ακόμη περιορισμένο.

2. Ιστορική ανασκόπηση στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα η συλλογή πληροφοριών για τις εξαρτήσεις από ψυχοτρόπες ουσίες στις γυναίκες υπήρξε ιδιαίτερη δύσκολη. Οι δυσκολίες ήταν

πολλαπλές. Αφενός ο δημόσιος λόγος σε ζητήματα εξαρτήσεων απουσίαζε μέχρι και τη δεκαετία του '80 (Τσίλη, 1995), ενώ τότε ουσιαστικά άρχισαν να εμφανίζονται και οι πρώτες επιστημονικές εργασίες. Αφετέρου, και για το διάστημα μέχρι και το 1980, παρά τις όποιες προσπάθειες, δεν εντοπίσαμε επιστημονικές, ερευνητικές, βιβλιογραφικές αναφορές σε ζητήματα ουσιοεξάρτησης και φύλου όταν χρησιμοποιήσαμε τις λέξεις-κλειδιά «διαφορές φύλου», «γυναίκες» και «ουσιοεξάρτηση». Επίσης δεν εντοπίστηκαν επιστημονικές εργασίες που να αφορούν στην ουσιοεξάρτηση στις γυναίκες. Η απουσία ενός επιστημονικού και δημόσιου λόγου για τις γυναίκες εκείνα τα χρόνια επικυρώνει την «υπόνοια» ότι η χρήση ουσιών αποτελούσε, όπως διαβεβαιώνει και η Κοκκέβη (προφορική επικοινωνία, 12/12/08), ανδρική υπόθεση. Αυτή η υπόθεση βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν γυναίκες χρήστριες ουσιών ή χρήστριες χασίς στην Ελλάδα. Μάλλον «αγνοήθηκαν», καθώς δεν πληρούσαν το «πληθυσμιακό κριτήριο» που θα επέτρεπε στους ειδικούς επιστήμονες να αναζητήσουν στατιστικά σημαντικές σχέσεις για την «κατηγορία-γυναίκες» (Κοκκέβη, προφορική επικοινωνία, 12/12/08) (βλ. επίσης επιχείρημα των Penk, Woodward, Robinowitz, & Parr, 1980, στις προηγούμενες σελίδες, και των Stefanis Ballas, & Madianou, 1975, παρακάτω) και να εδραιώσουν έτσι έναν επιστημονικό λόγο.

Τα επιστημονικά και δημόσια κείμενα για το ζήτημα της ουσιοεξάρτησης πριν από τη δεκαετία του '80 αναφέρονται κυρίως σε χρήστες χασίς (Stefanis, Ballas, & Madianou, 1975. Κουτσελίνης, 1974. Ξηροτύρης, 1983) και είναι γραμμένα σε γλώσσα ουδέτερη. Στα κείμενα αυτά οι συμμετέχοντες στις έρευνες δηλώνονται κυρίως με χρήση του αρσενικού γένους στο τρίτο πρόσωπο του ενικού ή πληθυντικού αριθμού, ενώ απουσιάζουν τα όποια αναλυτικά και περιγραφικά στοιχεία για το δείγμα, όπως στοιχεία για την κατανομή του φύλου. Δηλαδή οι όποιες άμεσες αναφορές στο θηλυκό γένος απουσιάζουν. Ενδεικτικά αναφέρεται ένα απόσπασμα από τον Κουτσελίνη (1974), που δηλώνει «...οι παραβάται του ΝΔ 743/70 και του 1176/72 ανέρχονται εις 600 περίπου άτομα...» (σελ. 370). Η πρακτική αυτή υποθέτουμε ότι μπο-

ρεί είτε να οφείλεται στην έλλειψη αυτών των επεξηγηματικών στοιχείων από την πρωτογενή πηγή, είτε να αντανάκλα τη συνηθισμένη επιστημονική συγγραφική πρακτική ουδετερότητας και γενικότητας (που συχνά είναι ανδροκρατική), είτε τέλος να εκφράζει μια αυτονόητη και δεδομένη έκφραση ότι οι παραβάτες είναι άνδρες.

Η τελευταία αυτή υπόθεση είναι πιο πιθανή με βάση τα δεδομένα της έρευνας των Stefanis και συνεργατών (1975). Σ' αυτήν οι συγγραφείς καταγράφουν, μεταξύ άλλων, το επιδημιολογικό και κοινωνικοπολιτισμικό προφίλ των χρηστών χασίς από τα επίσημα αρχεία στην Ελλάδα, και για την περίοδο 1958-1973. Αναφέρουν ότι οι χρήστες ναρκωτικών ουσιών στην Ελλάδα για την παραπάνω περίοδο υπολογίζονταν σε 3.696, εκ των οποίων οι 3.128 ήταν άνδρες και οι 107 ήταν γυναίκες, 330 ήταν χρήστες ηρωίνης, 52 χρήστες αμφεταμινών, βαρβιτουρικών, και 186 ξένοι που συνελήφθηκαν στην Ελλάδα. Σημειώνουν ξεκάθαρα ότι οι γυναίκες δεν συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυση των αρχείων, καθώς το «πειραματικό δείγμα» των προηγούμενων μελετών τους συμπεριλάμβανε μόνο άνδρες (σελ. 317). Με άλλα λόγια, μ' αυτή την πρότασή τους τονίζουν ότι οι γυναίκες χρήστριες ουσιών δεν θα συμπεριληφθούν σ' αυτή τη συγκεκριμένη έρευνα, καθώς επίσης ότι αυτές δεν συμπεριλήφθηκαν ή αγνοήθηκαν και στις προηγούμενες έρευνες των συγγραφέων. Στη συνέχεια παρουσιάζουν τα ευρήματα της έρευνάς τους, αλλά πουθενά δεν υπενθυμίζουν ότι αυτά αφορούν το προφίλ του άνδρα χρήστη. Αυτή η διαπίστωση δεν διευκρινίζεται και σε κανένα άλλο σημείο της εργασίας. Επιπλέον, στο κείμενο υπονοείται ότι τα ευρήματα αφορούν «ολόκληρο» τον πληθυσμό των χρηστών. Στην πραγματικότητα όμως αυτός ο πληθυσμός είναι μόνο ο ανδρικός! Όλα τα παραπάνω, δηλαδή η απουσία δημογραφικών πληροφοριών για το φύλο, η χρήση του τρίτου προσώπου και η παθητική φωνή ή ο «αποκλεισμός» των γυναικών χρηστών από τις έρευνες, επιβεβαιώνουν την υπόνοια ότι η ουσιοεξάρτηση στην Ελλάδα αφορούσε το κυρίαρχο ανδρικό φύλο και σε καμία περίπτωση τις γυναίκες (τις «σεξιστικές» αυτές γλωσσικές πρακτικές στην επιστημονική έρευνα γενικά τις

συζητά και τις αποκαλύπτει η Basow [1992]). Αυτή η διαπίστωση δεν σημαίνει ότι γυναίκες δεν κάνουν χρήση ουσιών, όπως έχουμε ήδη επισημάνει. Αποδεικνύει απλώς ότι αυτές υπήρχαν, αλλά αποκλείονταν από τις έρευνες και τον επιστημονικό λόγο. Αποκλείονταν μάλιστα με έρευσμα μια επιστημονική ερευνητική αρχή που απαιτεί «εξίσωση» ανάμεσα στα «δείγματα». Ή η ύπαρξή τους «αποσιωπούνταν» στο πλαίσιο ενός δημόσιου, επιστημονικού λόγου.

Ο αποκλεισμός όμως ήταν πιο ευρύς. Ο Πετρόπουλος (1991) στο βιβλίο του *Το άγιο χασισάκι* κάνει αναφορά στην απαγόρευση πρόσβασης των γυναικών στους τεκέδες, αποκαλύπτοντας έτσι έναν σεξιστικό αποκλεισμό. Τονίζει χαρακτηριστικά ότι, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη, απαγορευόταν σε γυναίκες η είσοδος στον τεκέ, καθώς οι τελευταίοι αναγνωρίζονταν κυρίως ως ανδρικοί τόποι. Και σημειώνει ότι αυτός ο αποκλεισμός δεν ήταν απαραβίαστος. Ορισμένες γυναίκες επισκέπτονταν το χώρο, όπως οι γυναίκες-βοηθοί του «τεκετζή», και σπάνια διάφορες πελάτισσες (sic: μαγκιόρες, αλανιάρες, γκόμινες χασικλήδων) (Πετρόπουλος, 1991). Γενικά, ο ισχυρισμός του Πετρόπουλου επιβεβαιώνει τη θέση μας ότι οι γυναίκες χρήστριες ουσιών εκείνα τα χρόνια ως επί το πλείστον αποκλείονταν, περιθωριοποιούνταν και περιβάλλονταν από σιωπή.

Όπως είναι φυσικό, σε ένα πρώτο επίπεδο η κυρίαρχη αυτή τάση δυσχεραίνει το έργο της συλλογής δεδομένων για τις ουσιοεξαρτήσεις και το φύλο στην Ελλάδα. Σε ένα άλλο επίπεδο, ουσιαστικότερο, οι πρακτικές αυτές νοηματοδοτούν την ουσιοεξάρτηση στις γυναίκες ως «απουσία», ως ένα άδηλο ζήτημα ή τουλάχιστον αποσιωπημένο εκείνα τα χρόνια.

Η εξάρτηση από ψυχοτρόπες ουσίες και ο δημόσιος λόγος γι' αυτήν αποτελούσαν σχεδόν ανύπαρκτα ζητήματα μέχρι και το 1978, επειδή και το πρόβλημα των ναρκωτικών ήταν σχεδόν ανύπαρκτο ως κοινωνικό ζήτημα (Τσίλη, 1995) και ο αριθμός των χρηστών μικρός, περιοριζόμενος σε 600 άτομα περίπου, κυρίως χρήστες χασίς μέσης ηλικίας, έγκλειστους (Κουτσελίνης, 1974). Ωστόσο νομοθετικά διατάγματα (ΝΔ) για ψυχοτρόπες ουσίες, όπως το χασίς και το όπιο, είχαν θεσπιστεί

ήδη από το 1919 και το 1921, 1925, όπως τα ΝΔ 1681, 2736, 14/27 (Παρασκευόπουλος, 2004). Με το ΝΔ 1681 απαγορεύεται η χρήση, διάδοση και πώληση χασίς και ο χρήστης περιγράφεται ως «αλήτης» ή πρόσωπο «αποδεδειγμένως διάγον άτακτον βίον» (αναφ. στο Μαρσέλος, 1997). Πάντως, ο νόμος 743/70, που θεσπίστηκε από την απριλιανή δικτατορία, είναι σύμφωνα με το Μαρσέλο (1997) αυτός που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην τοξικομανία και στον ορισμό του/της τοξικομανούς και στην αντιμετώπισή τους. Ο νόμος 1729/1987 με τις πολλαπλές τροποποιήσεις του αποτελεί ωστόσο το σύγχρονο και κύριο θεσμικό-νομοθετικό πλαίσιο για τα ναρκωτικά στη χώρα μας μέχρι και σήμερα (Παρασκευόπουλος, 2004).

Σε ερευνητικό επίπεδο είναι ελάχιστες οι εργασίες που αναφέρονται σε ζητήματα φύλου μέχρι και σήμερα. Οι όποιες, σχεδόν αποκλειστικά πρόσφατες, αναφορές περιορίζονται στα ζητήματα διαφορών φύλου και σε ζητήματα εγκυμοσύνης. Η επισκόπηση των τίτλων της Ελληνικής Βιβλιογραφίας για τα Ναρκωτικά του ΕΚΤΕΠΝ (1997) και του «συμπληρώματος» στην Ελληνική Βιβλιογραφία για τα Ναρκωτικά (1998), συνολικά κάπου 1.000 βιβλιογραφικές αναφορές στα ναρκωτικά, έδειξε ότι οι πρώτες άμεσες και αποκλειστικές αναφορές σε γυναίκες χρήστριες ουσιών είναι ελάχιστες. Αυτές εστιάζονται σε μελέτες των διαφορών φύλου στα ναρκωτικά, και είναι επιδημιολογικές. Οι πρώτες πανελλήνιες επιδημιολογικές εργασίες εντοπίζονται μεταξύ 1984 και 1994 (βλ. Kokkevi, 1994. Kokkéβη, & Στεφανής, 1994), το 1995 (Kokkevi, Malliori, Terzidou, Mostriou, & Stefanis, 1995) και το 1997 (Liappas et al., 1997). Εντούτοις, η πρώτη εργασία που αφορά τα ναρκωτικά και τις γυναίκες εντοπίζεται το 1990, και αναφέρεται στην «Κοκαΐνη και κύηση» (Βαδιακά, & Τσίκα, 1990). Ο προσανατολισμός αυτής της πρώιμης βιβλιογραφικής μελέτης πάντως ήταν να περιγράψει τις επιπτώσεις της κοκαΐνης στα έμβρυα και νεογνά των οποίων οι μητέρες έκαναν χρήση. Οι δημοσιεύσεις παρουσιάζουν αύξηση μετά το 1996.

Η θεραπεία των εξαρτήσεων στην Ελλάδα από το 1960 μέχρι και το 1970 αντιμετωπιζόταν με εισαγωγές στο Δαφνί, το μοναδικό κρατικό νοσο-

κομείο, στο οποίο είχαν καταγραφεί 850 εισαγωγές κυρίως χρηστών χασίς, για τους οποίους δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία (Τσίλη, 1995). Ειδικά προγράμματα για γυναίκες και για εξαρτημένες μητέρες θεσπίστηκαν κατά τα έτη 1997, 2000 και 2006 (βλ. Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης Ναρκωτικών και Τοξικομανίας, 1998/2006, ΚΕΘΕΑ, 18 Άνω).

Στο συμβουλευτικό σταθμό του Ειδικού Θεραπευτικού Προγράμματος της Ιθάκης τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του, το 1983, προσήλθαν συνολικά 74 γυναίκες έναντι 247 ανδρών, ποσοστό (23,05%) το οποίο, σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, θεωρήθηκε χαμηλό, αν και αντανακλούσε, όπως διατύπωσαν οι Ζαφειρίδης, Αρμάος και Φωστήρης (1984), την πραγματική (sic) κατανομή του φύλου ανάμεσα στους εξαρτημένους. Σύμφωνα με τον Ζαφειρίδη (προσωπική επικοινωνία, Φεβρουάριος 2008), το θεραπευτικό πρόγραμμα της Ιθάκης ευθύς εξαρχής ενστερνίστηκε μια αντισεξιστική προσέγγιση, καθώς καταδίκασε τις σεξιστικές και πατριαρχικές συμπεριφορές των ανδρών χρηστών προς τις γυναίκες χρήστριες ουσιών, όπως λόγου χάρι αυτές αντανακλώνταν στη σεξουαλική εκμετάλλευση των γυναικών.

Το Ειδικό Πρόγραμμα Απεξάρτησης Γυναικών της Μονάδας «18 ΑΝΩ» άρχισε να λειτουργεί στα πλαίσια της Μονάδας Απεξάρτησης Τοξικομανών «18 ΑΝΩ» στο Δαφνί, 6 χρόνια μετά. Το Ειδικό Πρόγραμμα Εξαρτημένων Μητέρων ξεκίνησε την λειτουργία τον Ιανουάριο του 2000, στην Ιθάκη (Ειδικό πρόγραμμα για εξαρτημένες μητέρες: Απολογισμός, 2002). Στη Μονάδα «18 ΑΝΩ» κατά τα πρώτα χρόνια λίγες γυναίκες εισήχθησαν για θεραπεία, και πιο συγκεκριμένα 6 το 1995 και 4 το 1996, ενώ κατά τα ίδια έτη στο συμβουλευτικό σταθμό είχαν προσέλθει 79 και 63 άνδρες αντίστοιχα (Μάτσα, 1998). Το Μάιο του 2006 η ίδια μονάδα Απεξάρτησης «18 ΑΝΩ» (ΨΝΑ) ίδρυσε ένα νέο ειδικό πρόγραμμα για εξαρτημένες μητέρες και τα παιδιά τους, εσωτερικής διαμονής, με στόχο τη διπλή παρέμβαση τόσο στον τομέα της εξάρτησης όσο και στον τομέα της υποστήριξης του γονεϊκού ρόλου. Το Πρόγραμμα Απεξάρτησης Γυναικών στο Δαφνί είναι ίσως το μοναδικό στην Ελλάδα που απευθύνεται μόνο στις γυναίκες και

δεν θεσπίστηκε για να καλύψει εξειδικευμένα ζητήματα γυναικών όπως τη μητρότητα.

Εν κατακλείδι, στην Ελλάδα η ουσιοεξάρτηση στις γυναίκες έγινε αντικείμενο επιστημονικής έρευνας κυρίως κατά τα τελευταία χρόνια. Στα πρώτα χρόνια της επιστημονικής εξέτασης το ζήτημα περιγραφόταν ως ανδρική υπόθεση ελάχιστων περιθωριακών ανδρών, ενώ δεν γινόταν καθόλου λόγος για τις γυναίκες στις ερευνητικές δημοσιευμένες εργασίες με έρεισμα ένα «μεθοδολογικό ή στατιστικό» κριτήριο. Η μετέπειτα επιστημονική έρευνα εστιάστηκε, ακολουθώντας την παγκόσμια τάση, στη διερεύνηση των διαφορών φύλου, και όχι στις γυναίκες ως αυθύπαρκτη κοινωνική κατηγορία και ομάδα. Οι έρευνες ήταν επικεντρωμένες στη μελέτη των δημογραφικών χαρακτηριστικών μέσα από τη σύγκριση με τους άνδρες και μέσα από το ρόλο τους ως μητέρων. Και επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση ότι η χρήση παράνομων ουσιών ήταν κυρίως ένα ανδρικό ζήτημα, αν και για πρώτη φορά συμπεριλήφθηκαν και συγκριτικά (σε σχέση με τους άνδρες) δεδομένα για τις γυναίκες. Αυτή η διαπίστωση έχει ιδιαίτερη σημασία όταν αναλογιστούμε ότι πριν από αυτές τις επιδημιολογικές έρευνες η χρήση ουσιών από γυναίκες ήταν αποσιωπημένη. Ο επιστημονικός λόγος για τις ίδιες εμφανίστηκε πολύ αργότερα, κυρίως με την εγκαθίδρυση του πρώτου ειδικού θεραπευτικού προγράμματος για γυναίκες (π.χ. Μάτσα, 1998). Στα πρώτα χρόνια λειτουργίας των μικτών θεραπευτικών προγραμμάτων η πρόσβαση των γυναικών σ' αυτά ήταν περιορισμένη, ενώ προσωπικές μαρτυρίες από ορισμένα προγράμματα εστιάστηκαν και στην αντιμετώπιση της σεξιστικής/πατριαρχικής κουλτούρας, που κυριαρχούσε στους χρήστες/χρήστριες.

3. Η θέση των γυναικών με προβλήματα χρήσης ουσιών και εξάρτησης από το χτες στο σήμερα

Αποτελεί κοινό τόπο ότι στο πεδίο των ουσιοεξαρτήσεων έχουν σημειωθεί κατά τα τελευταία χρόνια πρόοδοι και κατακτήσεις. Υπάρχει, λόγου χάρι, μεγάλη αύξηση του αριθμού των συσχετι-

στικών και επιδημιολογικών ερευνών που εστιάζονται στην αναζήτηση διαφορών ανάμεσα στα φύλα και στη σύγκριση ανάμεσα σε ομάδες γυναικών στο πεδίο της ουσιοεξάρτησης, καθώς και των ποιοτικών μελετών (εθνομεθοδολογικών και μη) που ερευνούν το γυναικείο φύλο (βλ. Παπαθανασίου 2009), και στην ανάπτυξη δράσεων, όπως για παράδειγμα ειδικά προγράμματα για τις γυναίκες και τα παιδιά τους, ευαισθητοποίηση απέναντι στην έμφυλη διάκριση και τις προκαταλήψεις σχετικά με τα ζητήματα των γυναικών. Ωστόσο, όπως ισχυρίζονται οι Brett, Graham και Smythe (1995), οι προκαταλήψεις σχετικά με την επίδραση και το ρόλο του φύλου στις εξαρτήσεις είναι παρούσες ακόμη και τη δεκαετία του 1990. Θα σημειώναμε επίσης ότι αυτές διαρκούν μέχρι και σήμερα. Η Ettorre (2004) δηλώνει χαρακτηριστικά ότι, όταν ξεκινούσε την καριέρα της πριν τριάντα χρόνια, οι γυναίκες χρήστριες ουσιών ήταν σχεδόν «αόρατες» για το πεδίο των εξαρτήσεων. Η ίδια στο πρόσφατό της βιβλίο (2007) ελπίζει ότι αυτή η μακροχρόνια αντίσταση σε έρευνες και προγράμματα που βασίζονται σε φεμινιστικές προσεγγίσεις, ή είναι ευαισθητοποιημένα ως προς το ρόλο του φύλου και τις δυναμικές του, θα αλλάξει στο μέλλον.

Το DSV-IV-TR (American Psychiatric Association [APA], 2000, σελ. 205) σχετικά με την επιδημιολογία των διαταραχών από ψυχοτρόπες ουσίες αναφέρει ότι αυτές διαγιγνώσκονται πιο συχνά στους άνδρες απ' ό,τι στις γυναίκες (αν και αυτή η αναλογία φύλου ποικίλλει ανάλογα με την ουσία). Μ' αυτή την πρόταση αφενός παρουσιάζει την ουσιοεξάρτηση ως ανδρική υπόθεση και αφετέρου στρέφει την προσοχή της επιστημονικής κοινότητας στο ανδρικό φύλο. Από την άλλη, αγνοούν τον σκεπτικισμό των φεμινιστριών ερευνητριών που δηλώνουν ότι τα δεδομένα των ερευνών για τη χρήση ουσιών στις γυναίκες δεν αποτυπώνουν το μέγεθος και την έκταση του προβλήματος, καθώς εκτιμάται ότι κοινωνικοί παράγοντες, όπως το στίγμα ή η κοινωνικοποίηση των γυναικών, συντελούν στην αποσιώπηση του προβλήματος και στις χρήστριες ουσιών (Collins, 2002). Μ' αυτό τον ισχυρισμό όμως, κατά τη γνώμη μας, υποβιβάζουν και υποτιμούν τη σημασία

και το ρόλο της ουσιοεξάρτησης στη ζωή των γυναικών.

Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Westermeyer (2004, σελ. 32) προσδιόρισε την κατάχρηση εξαρτησιογόνων ουσιών ως ανδρική υπόθεση, δηλώνοντας χαρακτηριστικά ότι «...οι ΗΠΑ έχουν δαπανήσει περίπου 10 δισεκατομμύρια δολάρια από το 1970 για τη μείωση της ζήτησης και της προμήθειας των ναρκωτικών, και παρ' όλα αυτά η θνησιμότητα από την κίρρωση του ήπατος, τα ατυχήματα που απορρέουν από τη χρήση αλκοόλ και οι αυτοκτονίες εξακολουθούν να αυξάνονται με πρωτοφανή ρυθμό κυρίως σε νέους, Αμερικανούς **άνδρες**... (η έμφαση δική μας)». Είναι όμως γνωστό ότι και οι γυναίκες αναφέρουν πως έχουν προβλήματα από την κατάχρηση του αλκοόλ. Ορισμένες μάλιστα ερευνήτριες, όπως η Holder (2006), ισχυρίζονται ότι αυτά είναι περισσότερα και σοβαρότερα.

Ωστόσο οι παραπάνω θέσεις προβληματίζουν όχι ως προς την εγκυρότητα της επικράτησης και της διάδοσης του ζητήματος στα δυο φύλα, αλλά ως προς τη λειτουργία που επιτελείται με την επίκληση αυτών των έμφυλων, σεξιστικών επιχειρημάτων. Σίγουρα πάντως οι παραπάνω ισχυρισμοί επιβεβαιώνουν αυτό που αποτελεί κοινό τόπο μεταξύ των επιστημόνων φεμινιστριών για τις εξαρτήσεις, ότι μέχρι και πρόσφατα η χρήση και η κατάχρηση εξαρτησιογόνων ουσιών και οι συνεπαγόμενες συνέπειες αντιμετωπίζονταν κυρίως ως ανδρικά προβλήματα (Collins, 2002. Ettorre, 1992. Velasquez, & Stotts, 2003). Η επικέντρωση όμως στους άνδρες, τους κατ' εξοχήν κοινωνικά «ορατούς» συμμετέχοντες στην κουλτούρα της χρήσης ουσιών, τείνει να υποστηρίζει τις πατριαρχικές αντιλήψεις για τις γυναίκες και τους άνδρες, και να διαστρεβλώνει τις εμπειρίες των ίδιων των γυναικών (Ettorre, 1992).

Εν κατακλείδι, θεωρούμε ότι η γυναικεία χρήση και εξάρτηση από ουσίες αντιμετωπίζεται μέχρι και σήμερα με επιφυλακτικότητα και ως περιθωριοποιημένο ζήτημα. Η κυρίαρχη επιστημονική στάση στην κατάχρηση ουσιών «ορίζει» και τεκμηριώνει ως πρόβλημα αυτή τη συμπεριφορά, με αναφορές αποκλειστικά στους άνδρες χρήστες, και κατά συνέπεια νομιμοποιεί τις όποιες

πρακτικές αντιμετώπισης που αφορούν αυτή την πλειοψηφία, αγνοώντας τις γυναίκες χρήστριες. Πρόκειται για τάση και πρακτική που πιστεύουμε ότι και επικίνδυνη είναι και ηθικά ζητήματα εγείρει. Οι έμφυλες δυναμικές στο πεδίο των εξαρτήσεων είναι τόσο πολύπλοκες και τόσο συγκαλυμμένες (Bourgois, 2002), ή τόσο «αυτονόητες» θα προσθέταμε εμείς, που οι παραδοσιακές επιστημολογικές θέσεις και έρευνες στο χώρο των εξαρτήσεων, τουλάχιστον από μόνες τους, αδυνατούν να τις εντοπίσουν. Η Ettorre (1992) διατεινόταν παλαιότερα ότι η έρευνα «συγκαλύπτει» τη σημαντικότητα της χρήσης ουσιών στις γυναίκες ως κοινωνική ομάδα και ίσως σκόπιμα να την υπονομεύει. Όπως είδαμε παραπάνω, η θέση της αυτή κάθε άλλο παρά παρωχημένη θεωρείται στο πεδίο των ουσιοεξαρτήσεων.

Βιβλιογραφία

- Abadinsky, H. (1997). *Drug abuse: An introduction*. Chicago: Nelson-Hall.
- Aldrich, M. R. (1994). Historical notes on women addicts. *Journal of Psychoactive Drugs*, 26, 61-64.
- American Psychiatric Association. (2000). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders-IV-TR*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Βαδιακά, Μ., & Τσίκα, Ο. (1990). Κοκαΐνη και κύηση. *Ιατρική*, 57 (6), 551-556.
- Basow, S. A. (1992). *Gender stereotypes and roles* (3rd ed.). Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Berenson, D. (1991). Powerlessness-liberating or enslaving? Responding to the feminist critique of the twelve steps. In C. Bepko (Ed.), *Feminism and addiction* (pp. 67-84). NY: The Haworth Press.
- Bourgois, P. (2002). Anthropology and epidemiology on drugs: The challenges of cross-methodological and theoretical dialogue. *International Journal of Drug Policy*, 13, 259-269.
- Brett, P. J., Graham, K., & Smythe, C. (1995). An analysis of specialty journals on alcohol, drugs and addictive behaviors for sex bias in research methods and reporting. *Journal of Studying Alcohol*, 56, 24-34.
- Brown, S. (1998). *Marty Mann and the evolution of alcoholic anonymous*. Retrieved 4/10, 2008, from www.addictionrecov.org/paradigm/P_PR_F98/Marty_Mann.html
- Cherubin, C. E., Schaefer, R. A., Rosenthal, W. S., McGinn, T., Forte, F., Purcell, R., & Walmsley, P. (1976). The natural history of liver disease in former drug users. *American Journal of the Medical Sciences*, 272(3), 244-254.
- Clark, M. O., & Lewis, J. F. (1973). Incidence of hepatitis-associated antigen among patients in a methadone clinic. *Southern Medical Journal*, 66(3), 389-390.
- Collins, L. H. (2002). Alcohol and drug addiction in women: Phenomenology and prevention. In M. Ballou, & L. S. Brown (Eds.), *Rethinking mental health and disorder (feminist perspectives)* (pp. 198-230). NY: Guildford.
- Crikelair, G. F. (1957). Drug addiction in reconstructive surgery. *Plastic & Reconstructive Surgery*, 19(5), 424-430.
- De Leon, G., & Wexler, H. K. (1973). Heroin addiction, Its relation to sexual behavior and sexual experience. *Journal of Abnormal Psychology*, 81(1), 36-38.
- Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά (ΕΚΤΕΠΝ). (2007). *ΕΚΤΕΠΝ 2006: Ετήσια έκθεση για την κατάσταση των ναρκωτικών και των οιοπνευματωδών στην Ελλάδα 2006*. Αθήνα: Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής.
- Ettorre, E. (1992). *Women and substance use*. Hampshire: Macmillan.
- Ettorre, E. (2004). Revisioning women and drug use: Gender sensitivity, embodiment and reducing harm. *International Journal of Drug Policy*, 15, 327-335.
- Ettorre, E. (2007). *Revisioning women drug use: Gender, power and the body*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Ευρωπαϊκό Κέντρο Παρακολούθησης ναρκωτικών και τοξικομανίας (EMCDDA) (2005). *Ετήσια Έκθεση: Η κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών στην Ευρώπη*. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA) (2006). *Women and drug use in Europe: 8th march 2006*. Retrieved 5/11, 2006, from <http://www.emcdda.europa.eu/index>
- Fields, F. R., & Fullerton, J. R. (1975). Influence of heroin addiction of neuropsychological functioning.

- Journal of Consulting & Clinical Psychology*, 43(1), 114.
- Fink, M., Freedman, A. M., Zaks, A. M., & Resnick, R. B. (1971). Narcotic antagonists, Another Approach to Addiction Therapy. *American Journal of Nursing*, 71(7), 1359-1363.
- Φουκώ, Μ. (1987/1983). *Εξουσία, γνώση και ηθική* (μτφρ. Ζ. Σαρίκας). Αθήνα: Ύψιλον.
- Gendreau, P., & Gendreau, L. P. (1970). The "addiction-prone" personality. A study of Canadian heroin addicts. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 2(1), 18-25.
- Gergen, K. J. (1985). The social construction movement in modern psychology. *American Psychology*, 40(3), 266-275.
- Graham, D. Y., Reul, G. J., Martin, R., Morton, J., & Kennedy, J. H. (1973). Infective endocarditis in drug addicts. Experiences with medical and surgical treatment. *Circulation*, 48(1) (Supplement III), III-37-III-41.
- Greenfield, S. F. (2002). Women and alcohol use disorders. *Harvard Review of Psychiatry*, 10(2), 76-85.
- Haertzen, C. A., & Hooks, N. T. (1969). Changes in personality and subjective experience associated with the chronic administration and withdrawal of opiates. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 148(6), 606-614.
- Hall, M. E. (1937). Mental and physical efficiency of women drug addicts. *Journal of Abnormal Psychology*, 33(3), 332-345.
- Hall, M. E. (1938). Mental and physical efficiency of women drug addicts. *Journal of Abnormal Psychology*, 33(3), 332-345.
- Jones, A. (1967). "My Birthday Is Not". *American Journal of Nursing*, 67(7), 1434-1438.
- Kandall, S. R. (1996). *Substance and shadow*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kokkevi, A. (1994). The 1993 general population survey in Greece: Gender differences in illicit drug use and their implications for planning ethnographic studies. *Proceedings of the community epidemiology work group* (Vol. 2, pp. 329-334). Rockville, MD: National Clearinghouse for Alcohol and Drug Information.
- Kokkevi, A., Fotiou, A., & Richardson, C. (2007). Drug use in the general population of Greece over the last twenty years: Results from nationwide household surveys. *European Addiction Research*, 13(167), 176.
- Kokkevi, A., Malliori, M., Terzidou, M., Mostriou, A., & Stefanis, C. (1995). Gender differences in substance use in high school students and the general population: Trends between 1984 and 1993. *Proceedings of Pompidou group symposium on women and drugs*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Κοκκέβη, Α., & Στεφανής, Σ. (1994). *Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα: Η διαχρονική πορεία της χρήσης*. Αθήνα: Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής.
- Κουτσελίνης, Α. (1974). Το πρόβλημα των ναρκωτικών εν Ελλάδι. *Ιατρική Επιθεώρησης Ενόπλων δυνάμεων*, 7, 369-373.
- Kraft, T. M. B. (1970). Treatment of drinamyl addiction, two case studies. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 150(2), 138-144.
- Liappas, J., Peppas, E., Mellos, E., Pomini, V., Sakkas, P., & Christodoulou, G. N. (1997). Gender differences in Greek substance abusers. *Biological Psychiatry*, 42, 1.
- Μαρσέλος, Μ. (1997). *Εξαρτησιογόνες Ουσίες: φαρμακολογία, τοξικολογία, ιστορία, κοινωνιολογία, νομοθεσία*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Μάτσα, Κ. (1998). Έχει πραγματικά ανάγκη η ελληνική κοινωνία από ένα ειδικό για γυναίκες πρόγραμμα απεξάρτησης; Μήπως η ίδια η διατύπωση του αιτήματος υποκρύπτει μια αντίληψη διακρίσεων εις βάρος των εξαρτημένων γυναικών; *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 61, 85-91.
- Mcdermott, R. (1971). Alcoholism and drug addiction. Maintaining the methadone patient. *Nursing Research*, 20(3), 277.
- McLellan, A. T., Luborsky, L., Woody, G. E., & O'Brien, C. P. (1980). An improved diagnostic evaluation instrument for substance abuse patients, The Addiction Severity Index. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 168(1), 26-33.
- Measham, F. (2002). Doing gender-doing drugs. Conceptualizing the gendering of drug cultures. *Contemporary Drug Problems*, 29(2), 335-373.
- Monroe, J. J., & Alexander, W. A. (1961). Identification processes in hospitalized narcotic drug addicts. *Journal of Abnormal Psychology*, 63(1), 215-218.
- Mooney, D. K., & Gilbert, B. O. (1999). Predicting alcohol consumption: The influences of perceived opposite. The influences of perceived opposite-sex peer expectancies and drinking behavior. *Journal of Child and Adolescent Substance Abuse*, 9, 73-84.

- Nathan, P. E., & Lansky, D. (1978). Common methodological problems in research on the addictions. *Journal of Consulting & Clinical Psychology*, 46(4), 713-726.
- Ξηροτύρης, Γ. (1983). Τα ναρκωτικά και ποιοι στρέφονται σε αυτά. *Επιθεώρηση Χωροφυλακής*.
- Παπαθανασίου, Μ. (2009). *Γυναίκες και ουσιοεξάρτηση: Προσεγγίζοντας το λόγο τους μέσα από την ανάλυση λόγου*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ψυχολογίας.
- Partington, J. E. (1940). The comparative mental efficiency of a drug addict group. *Journal of Applied Psychology*, 24(1), 48-57.
- Peele, S. (2000). What Addiction is and is not: The impact of mistaken notions of Addiction. *Addiction Research & Theory*, 8(6), 599-607.
- Penk, W. E., & Robinowitz, R. (1980). A test of the voluntarism hypothesis among nonvolunteering opiate addicts who voluntarily return to treatment. *Journal of Abnormal Psychology*, 89(2), 234-239.
- Penk, W. E., Woodward, W. A., Robinowitz, R., & Parr, W. C. (1980). An MMPI comparison of polydrug and heroin abusers. *Journal of Abnormal Psychology*, 89(2), 299-302.
- Πετρόπουλος, Η. (1991). *Το άγιο χασισάκι*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Platt, J. J. (1975). "Addiction proneness" and personality in heroin addicts. *Journal of Abnormal Psychology*, 84(3), 303-306.
- Schneider, R. J., Kojak, G., & Resselhof, H. (1977). Father-distance and drug abuse in young men. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 165(4), 269-274.
- Scrignar, C. B., Alderette, E., Marr, L. S., Bloom, W. A., & Mehl, G. M. (1970). The narcotic addict rehabilitation act: A change in the federal response to the treatment of narcotic addiction. *Southern Medical Journal*, 63(1), 109-112.
- Seeff, L. B., Zimmerman, H. J., Wright, E. C., Schiff, E. R., Kiernan, T., Leevy, C. M., Tamburro, C. H., & Ishak, K. G. (1975). Hepatic disease in asymptomatic parenteral narcotic drug abusers, a Veterans Administration collaborative study. *American Journal of the Medical Sciences*, 270(1), 41-47.
- Simon, W., & Lumry, G. K. (1970). Alcoholism and drug addiction among physicians-chronic self-destruction? *Journal of Occupational Medicine*, 12(11), 490.
- Snowden, L., & Cotler, S. (1974). The effectiveness of paraprofessional ex-addict counsellor in a methadone treatment program. *Psychotherapy, Theory, Research, Practice, Training*, 11(4), 331-338.
- Stefanis, C., Ballas, C., & Madianou, D. (1975). Socio-cultural and epidemiological characteristics of hashish use in Greece. In V. Rubin (Ed.), *Cannabis and culture*. Hague: Mouton.
- Straussner, S. L. A., & Attia, P. R. (2002). Women's addiction and treatment through a historical lens. In S. L. A. Straussner, & S. Brown (Eds.), *The handbook of addiction treatment for women: Theory and practice* (pp. 3-25). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA), Office of Applied Studies. (2007). *Results from the 2006 national survey on drug use and health: National findings* (NSDUH Series H-32 No. DHHS Publication No SMA 07-4292). Rockville, MD: Office of Applied Studies.
- Substance Abuse and Mental Health Services Administration (SAMHSA), Office of Applied Studies. (October, 4, 2007). *The NSDUH report: Substance use treatment among women of childbearing age*. Rockville, MD: Office of Applied Studies.
- Thornton, G. R., Holck, H. G. O., & Smith, E. L. (1939). The effect of benzedrine and caffeine upon performance in certain psychomotor tasks. *Journal of Abnormal Psychology*, 34(1), 96-113.
- Trevithick, L., & Hosch, H. M. (1978). MMPI correlates of drug addiction based on drug of choice. *Journal of Consulting & Clinical Psychology*, 46(1), 180.
- Τσίλη, Σ. (1995). *Η τοξικομανία ως ιδεολογικό διακύβευμα: Η περίπτωση της Ελλάδας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Vaillant, G. E. (1966). Parent-child cultural disparity and drug addiction. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 142(6), 534-539.
- Velasquez, M. M., & Stotts, A. L. (2003). Substance abuse and dependence disorders in women. In M. Kopala, & M. A. Keitel (Eds.), *Handbook of counselling women* (pp. 482-505). Thousand Oaks, London: Sage.
- Westermeyer, J. (1979). Medical and nonmedical treatment for narcotic addicts, A comparative study from Asia. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 167(4), 205-211.
- Westermeyer, J. (2004). Historical and social context of psychoactive substance use disorders. In R. J.

- Frances, S. I. Miller, & A. H. Mack (Eds.), *Clinical textbook of addictive disorders* (3rd ed., pp. 16-34). NY: Guilford Press.
- Westermeyer, J., & Bourne, P. (1978). Treatment outcome and the role of the community in narcotic addiction. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 166(1), 51-58.
- Westermeyer, J., & Peng, G. (1977a). Opium and heroin addicts in Laos I. A comparative study. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 164 (5), 346-350.
- Westermeyer, J., & Peng, G. (1977b). Opium and heroin addicts in Laos: A study of matched pairs. *Journal of Nervous & Mental Disease*, 164(5), 351-354.
- Whitsett, D., & Kent, S. A. (2003). Cults and families in society. *The Journal of Contemporary Human Services*, 84(4), 491-502.
- Wiener, J. M., & Egan, J. H. (1973). Heroin addiction in an adolescent population. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 12(1), 48-58.

Positions of women with problems of drug abuse

MARIA PAPATHANASIOU¹

GRIGORIS POTAMIANOS²

MIKA HARITOS-FATOUROS³

ABSTRACT

This article explores the position of women with problems of drug abuse in Western and Greek research literature on addiction. We review a number of studies from the western and Greek addiction research literature in order to examine the claims of critical-feminist and postmodern researchers that addiction research refers mainly to males, whereas addiction is described as a male problem. Our review supports the above claim and illustrates how the experience of women with drug misuse is ignored or even distorted in Greece and in other western countries. We also discuss briefly the current state of the addiction literature towards women's drug misuse. We conclude that even though a remarkable progress has been made in the field, Ettorre's oldest view (1992) that research in the field of addiction undermines the significance of substance use by women as a social group, if not actively hiding it, remains relevant.

Keywords: Women, Addiction, Drug misuse, Position of women

1. Address: Ph. D in Psychology, Psychologist-Researcher, Kassandrou 139, 546 34 Thessaloniki. E-mail: mika@psy.auth.gr
2. Address: Professor in Clinical Psychology, Department of Psychology, Panteion University, 136 Syggrou Ave, 176 71 Athens. E-mail: gpotam@gmail.com
3. Address: Emeritus Professor of Psychology, Department of Psychology, Aristotle University of Thessaloniki, 541 24 Thessaloniki. E-mail: mikahar@otenet.gr